

EMEVLER DÖNEMİNDE SOSYAL TABAKALAR

Doç.Dr. Ali AKSU
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Emeviler döneminde sosyal tabaka genel olarak, müslümanlar ve gayri müslimler şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Araplar da, kendi aralarında müslüman Araplar ile müslüman olup Arap olmayan mevâlî kesim diye iki gruba ayrılmaktadır. Müslüman Araplar, devlette hâkim tabakayı oluşturmaktadırlar. Müslüman olup Arap olmayanlar, Emeviler döneminde genel anlamda pek fazla itibar görmediler. Köleler ve cariyeler tabakasına gelince, Emeviler döneminde alt tabakayı oluşturuyordu. Gayr-ı müslimler ise, rahat bir hayat yaşadılar.

Anahtar Kelimeler: Sosyal tabaka, Arap, Bedevi, Mevali, Köle, Emeviler.

ABSTRACT

Social Stratum During the Time of Umayyads

The social stratum, during the time of Umayyads is divided into two parts in general: muslims and non-muslims. Arabs are also divided into two groups as muslim Arabs and non –Arab Muslims (mawali) among themselves. The muslim Arabs formed the main stratum dominating the state. As for the Muslims but non-Arabs, they were not respected much in the society during this period. The slaves and famile slaves were forming the lowest stratum. As for the non-Muslims, they maintained their existence in a comfortable environment.

Key words: Social stratum, Arab, Badawi, Mawali, Slave, Umayyads.

GİRİŞ

Toplumsal yapıyı oluşturan piramidin ana bölmelerine "tabaka" denilmektedir. Tabakaların doğmasını sağlayan sürece de "tabakalaşma" adı verilmektedir. Tabaka, kendini, gelir, hayat seviyesi, kültür düzeyi vb. ile göstermektedir. Tabakalaşma sonucu ortaya çıkan sosyal kesime ise, "toplumsal sınıf" denilmektedir¹.

Her toplumun sosyal konum itibarıyla birbirinden farklılık arzeden tabakaları vardır. Bunların âdetleri ve yaşam tarzları birbirlerinden farklıdır. İslam, mümkün mertebe cahiliye dönemindeki sosyal tabakalar² arasındaki ayrımı kaldırmaya

¹ Önal Sayın, *Sosyolojiye Giriş*, İzmir 1985, s. 93.

² Cahiliye döneminde sosyal tabaka, hürler, köleler ve mevali olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. (Şemsedin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, sadeleştirilenler, M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara 1997, s. 114–16; Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul 1992, s. 23–27; Ramazan Altınay, *Emevilerde Günlük Hayat*, Ankara 2006, s. 26.) Bu du-
→→

çalıştı ve üstünlüğün sadece Allah'tan sakınma (*takvâ*) ile olacağını belirtti. Yani İslam'a göre bütün insanlar doğal konumları itibariyle eşittirler. Fakat inanç -ve özellikle Allah'tan sakınma- bakımından birbirlerinden farklılık göstermektedirler. Gerçekten de İslam toplumunun oluşum yıllarında Kur'an'ın, 'Bedir ashabı', 'Rıdvan ashabı' gibi sınıflandırması da bunu açıkça ortaya koymaktadır³.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra iktidara geçen dört halife döneminde yavaş yavaş sosyal tabakalar arasında ayrışmaların başladığını söyleyebiliriz. Özellikle ganimetlerin taksimi konusunda halife Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer arasında farklı uygulamalar sergilendi. Ebu Bekir, ganimet mallarını köle-hür ayrımı yapmadan eşit dağıtırken, Hz. Ömer, dine giriş önceliğini göz önünde bulundurdu ve ona göre dağıttı⁴.

Emevîler dönemine gelindiğinde ayrıcalık önce Emevî ailesine sonra da Araplara verilmeye başlandı. İrkçılığa dayalı bir siyaset izleyen Emevîler döneminde sosyal sınıf ayrımı, kendini daha da açığa çıkardı, sosyal tabakalar arasında uçurumlar meydana geldi. Söz konusu dönemde temelde inancın belirlediği bir hiyerarşiye ters düşmeyecek biçimde sağlıklı bir sosyal tabakalaşma sağlanamadı, nesep ve maddî nüfuz ön plana çıktı⁵. Aslında bu yapılaşma, kaynağını dinden değil de tarihsel uygulamalardan almaktadır. Bu yeni kritere göre Emevîler döneminde toplum, etnik-dînî nitelikli farklı tabakalar oluşturmaktadır. Kabilecilik esasına dayanan bu toplumsal hiyerarşiye göre asıl unsur, Araptır. Biz çalışmamızda Emevîler dönemindeki sosyal tabakaların hangi katmanlardan oluştuğu ve bunlara karşı devletin yaklaşımının ne olduğu konusunu irdelemeye çalışacağız. Çalışmamız doğrudan sosyal tabakaları oluşturan grupları incelemek olmadığı için, o konularda detaya girmeyip referans vermekle yetineceğiz.

EMEVÎLER DÖNEMİNDE SOSYAL TABAKALAR

Emevîler dönemi İslam devlet ve toplumunun önemli değişikliklere uğradığı bir dönemdir. Bu dönemin dikkat çekici olaylarından birisi din ile devlet arasındaki ilişkilerin değişmesidir. Bu dönemde toplum İslâmî duyarlılığından birşey kaybetmemesine rağmen devletin dinî ve siyasî fonksiyonlarında önemli değişiklikler oldu. Ömer b. Abdülaziz hariç Emevî halifeleri daha çok siyasî yetkileri kullanan dünyevî iktidarlar haline geldiler. Bu sonuçta, hem teşekkülü hem de neticeleri bakımından bütün sosyo-kültürel gelişmeyi etkiledi. Emevîlerde yönetimin saltanata dönüşmesi siyasetinin en belirgin sonuçlarından bir tanesi de, toplum yapısında yeni bir hiyerarşinin kendini göstermesi idi⁶.

→ →

rum, Hz. Peygamber, dört halife, Emevîler ve sonrası dönemlerde de devam etti. Ancak Asr-ı Sadet ve Raşid Halifeler döneminde onların durumunda iyileştirme hedeflendi. Ne var ki Emevîler döneminde söz konusu tabakalar arasında şekil açısından cahiliye döneminden farklılık olsa da zihniyet açısından değişiklik olmamıştır.

³ Necde Hammâs, *eş-Şam fi Devri'l-İslam mine'l-Feth hattâ Sükûtü Hılâfeti Benî Ümeyye*, Dimaşk 1987, s. 93-94; Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul 1991, s. 247.

⁴ Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 654-675; Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Hiz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 7 vd.

⁵ C. Van Arendok, "Şerif", *İA*. XI, 435.

⁶ Aydın, s. 150.

Emevîler döneminde toplum, müslümanlar ve gayr-ı müslimler veya ehli'z-zimme olmak üzere iki büyük ana gruba bölünürken bunlar da kendi aralarında farklı gruplara ayrılmaktadır.

I-Müslümanlar tabakası şu gruplardan oluşmaktadır:

a-Müslüman Araplar: Bunlar, devletin en üst tabakasını oluşturan halifeler, komutanlar, aristokratlar ve ilim adamlarından meydana gelmektedir.

b-Müslüman olup, Arap olmayan Fars, Türk, Berber veya başka ırktan olan mevâlî.

c-Köleler ve cariyeler.

d-Çölde oturan Araplar ya da Bedevîler.

II-Gayr-ı müslimler ise.

a-Hristiyanlar.

b-Yahudiler.

c-Mecüsîler, sabîiler vd. olmak üzere üç ayrı gruba ayrılmaktadır⁷. Şimdi bu grupları ayrı ayrı ele alabiliriz:

1-Müslümanlar

Bilindiği üzere Emevî toplumunun çoğunluğunu, müslümanlar oluşturmaktadır. Müslüman halkı da kabaca Araplar ve diğerleri şeklinde temel itibarıyla iki kısma ayırabiliriz. Bu ayrımın esası, temeli kabilecilik olan Arapçılık anlayışına dayanmaktadır⁸. Ancak bunlar da kendi aralarında farklı sosyal tabakalara ayrılmaktadır. Bunlar ise:

a-Müslüman Araplar

Emevîlerin sonuna kadar siyasî, askerî ve idarî işleri ellerinde tutanlar hep Araplar olmuşlardır. Diğer dönemlerde olduğu gibi Emevîler döneminde de devlet yönetiminde etkin olan ve devletin sağladığı imkan ve nimetlerden en fazla yararlanan kitle, Araplar idi. Emevîlerin ırkçı bir politika takip etmeleri nedeniyle bütün Arapların aynı imkânlardan eşit bir şekilde istifade ettiklerini söyleyemeyiz. Özellikle iktidarın yanında yer alan Arap kabileleri bu tür nimetlerden istifade ederlerken muhalif gruplar bundan yoksun bırakılmış ya da diğerleri kadar istifade ettirilmemişlerdir⁹. Hulefâ-i Râşidîn döneminden başlayarak süregelen fetihler sırasında ele geçirilen bölgelerde kuruluş, kısa sürede hareketli merkezler haline gelen yeni şehirlere yerleşen Araplar, daha çok Mudarîler ve Yemenîler adıyla bilinen iki kola (kabileye) mensuptular¹⁰. Bölgesel

⁷ Useymetü'l-Azm, *el-Müctea' fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1996, s. 34; P. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. I, 363-364; İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 100. İbrahim Ahmed el-Adevî'ye göre ise, Emevî toplumu dört tabakadan oluşmaktadır. Bunlar: 1-Müslüman Araplar, 2-Müslüman olup Arap olmayanlar, mevâlî, 3-Köleler, 4-Gayr-ı müslimlerdir. (İbrahim Ahmed el-Adevî, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, s. 289). İsmail Yiğit'e göre ise üç tabakadan meydana gelmektedir. Bunlar: müslümanlar, zimmîler ve köleler. Yiğit, "Emevîler", XI, 100. Mustafa Aydın ise, Emevî toplumunu, Arap, mevâlî ve zimmî olmak üzere üç ana gruba ayırmaktadır. Aydın, s. 251.

⁸ Ramazan Altınay, "Giriş", İrfan Aycan ve diğerleri, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003, s. 21; Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 24.

⁹ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1971, IV, 111.

¹⁰ Adevî, s. 289. Bunlara Kuzey Arapları (Mudarîler) ve Güney Arapları (Yemenîler) da denilmektedir.

olarak yoğunlukları değişen ve zaman zaman aynı ordularda omuz omuza savaşıyan bu iki grup, belli merkezlerde bir arada yaşıyor, fakat siyâsî, kabilevî veya mahallî sebeplerle sürekli birbirleriyle mücadele içerisinde bulunuyordu¹¹.

Ebu Bekir döneminde müslüman Araplar, anavatanları olan Arabistan'ın dışına çıktı, pek çok ülkeler fethetti ve fethettikleri bölgelere yerleşerek buraların Araplaşmasını sağladılar. Bu durum kısa vadede bir fetih gibi algılansa da uzun vadede Araplara karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla İslam fetihleri, sadece İslamiyet'in değil, İslamiyet'le birlikte Arapların da topraklara yayılmasına zemin hazırladı.

Ebu Bekir ile başlayan ve Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik ile zirveye çıkan İslam fetihleri sonunda devletin sınırları, Türkistan'dan Pirene dağlarına; Toroslar'dan Hint Okyanusu'na kadar uzanıyordu. Bu geniş sınırlar içerisinde Araplar, idareci olarak ülkenin her tarafına yayıldılar¹². Fakat ülkenin her yerinde nüfus bakımından aynı yoğunlukta değillerdi. Araplar *Emsâr* adı verilen ordugah şehirlerinde ilk yıllardan itibaren çoğunluğu ele geçirdiler. Abbâsîler döneminde bu topraklarda farklı etnik yapıdaki insanların oluşturduğu bağımsız devletler meydana geldi. İşte bu yüzden Arapların tarihte altın devirlerini Emevîler ve Abbâsîlerin ilk asrında yaşadıklarını söyleyebiliriz¹³.

Emevîler döneminde Arapların nüfusu hakkında kesin olarak herhangi bir bilgimiz yoktur. Ancak Muaviye döneminde divanda kaydedilenlerin sayısı Mısır'da 40.000; Mervan b. el-Hakem döneminde Hıms ve yakın yerlerin merkezleri için ise 20.000 olarak verilmektedir¹⁴. Velid b. Abdülmelik döneminde Dimaşk ve civarında kayıtlı asker sayısı ise, 45.000 olarak gösterilmektedir¹⁵. Araplar, küçük şehirler, köyler, bilhassa dağlık bölgeler ve genellikle gözden uzak bölgelerde, kendilerine has şekil ve görünüşleri ile eski kültürel temellerini muhafaza edip sürdürdüler¹⁶. Müslüman Arapların çoğu, şehirlerde ikâmet ediyordu. Bunların o dönemdeki konumları itibarıyla en yüksekte en aşağıya doğru tabakalaşması şu şekilde olmuştur:

a1-Halifeler

Halifeler, toplumun, kendi işlerini yürütmesi için seçtiği insanlardır. İslam'a göre halife, masum olmadığı gibi hiç bir kimse üzerinde de dînî otoritesi yoktur. Bu nedenle Ebu Bekir, "*Halifetullah*" yerine, "*Halifetü Rasulillah*" diye isim-

→ →
dir. Hicaz'dan Şam'a kadar uzanan coğrafyada yaşayanlara Kuzey Arapları, Yemen ve Hadramevt civarında yaşayanlara da Güney Arapları adı verilmektedir. Yusuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Dimaşk 1996, s. 19. Kuzey ve Güney Araplarının hangi kabilelerden oluştuğu ve nerelerde yaşadıkları konusunda geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadârilîğe Kufe*, Ankara 2001, s. 96-157.

¹¹Yiğit, "Emevîler", XI, 101.

¹² Emevîlerin farklı coğrafyalara yönelik iskân politikaları ve sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz., Halil Esamine, "Emevîler Döneminde Arapların İskanı", çev., Nuh Arslantaş, *Marmara Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*, İstanbul 1999, sayı:12, cilt: 2, s. 271 vd; Khalil Athamina, "Emevî Hilafet Döneminde Arap İskanı", çev., Saim Yılmaz, *Sakarya Üniv. İlahiyat Fak., Dergisi*, Sakarya 2000, sayı: 2, s., 203 vd.

¹³ Geniş bilgi için bkz. H. D. Yıldız, "Araplar", *DİA.*, İstanbul 1991, III, -272-276.

¹⁴ H. İbrahim Hasan, *Siyasî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1985, II, 251.

¹⁵ Hitti, I, 364.

¹⁶ Hitti, I, 363-364.

lendirildi¹⁷. Aslında halife, hem dînî işleri (*imamet*), hem de dünyevî işleri (*imâret*) yürütmekle görevlidir¹⁸. İslam'ın temelinde insanların -buna halifeler de dahil- makamından veya buna benzer dünyevî özelliklerinden dolayı birbirlerine karşı üstünlüğü yoktur; üstünlük ancak Allah'tan sakınma iledir¹⁹. Bu teori, Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde uygulandı. Ancak Emevîler dönemine geldiğinde hilafetin saltana dönüştürülmesiyle halifeler veya -Ömer b. Abdülaziz hariç- kendilerini hesap sorulamaz insanlar olarak gördüler.

Halife, devletin başı olup siyâsî, dînî, sosyal ve iktisâdî işlerin de sorumlusu idi. Genellikle Emevî halifeleri, merkez Şam'da bulunuyorlardı. Sarayda eşleri, cariyeleri, çocukları, torunları ve hizmetçileriyle birlikte yaşıyorlardı²⁰. İktidarda olup Şam'ın dışında oturan tek Emevî halifesi, Mervan b. Muhammed olmuştur. Emevîlerin son halifesi olan Mervan, Şam bölgesinde -özellikle- Yemenîlerin çıkardıkları isyanlardan dolayı, başkenti Şam'dan Harran'a taşıdı, kendisi de burada kaldı. Ancak döneminin hep isyanlarla geçmesi, ona Harran'da rahat bir şekilde oturma imkanı vermedi²¹.

Emevî halifeleri²², komutanlık ve idarî işlerde Araplardan olan emirleri iş başına getirdiler. Ancak bazen mevâlînin yoğunlukta olduğu bölgelere, yine mevâlî asıllı kimseleri vali ve komutan olarak atadılar. Hiç şüphesiz Emevî fertlerinin diğerlerinden pek çok imtiyazları vardı. Emevî ailesi, -yukarıda da belirttiğimiz gibi- daha çok Şam'da ikâmet ettikleri için köşklerini ve saraylarını buralarda inşâ ettirdiler. Halifelerin Ürdün'ün güneyinden el-Cezire'nin kuzeyine kadar değişik bölgelerde sarayları bulunuyordu²³. Velid b. Abdülmelik döneminden itibaren halife ve emirler, yavaş yavaş saraylarını şehirlerden ziyade çöllerde yapmaya yöneldiler. Bu yönelişin bir kaç nedeni vardır: Bunlardan birincisi, şehirlerde meydana gelen karışıklıklardan uzak durmak; diğeri de eskiden beri bir gelenek halini almış olan fasih Arapça konuşabilmektir²⁴. Taberî'nin aktardığı bir rivayetten halife ve emirlerin şehirlerden çöle kaçışları hususunda bir neden daha

¹⁷ Hammâş, s. 219; Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 28; Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s.151.

¹⁸ el-İşş, s. 14-16.

¹⁹ Hucurat, 49/13.

²⁰ Useyme, s. 35.

²¹ Mervan b. Muhammed hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Delice, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv. Sosyal Bil. Enst. Konya 1999.

²² Emevî Devleti'nin başına 14 halife geçmiş ve bunların tamamı Emevî hanedanına mensupturlar. Emevî halifelerini şu şekilde sıralayabiliriz: 1-Muaviye b. Ebî Süfyan (41-60/661-680), Yezid b. Muaviye (60-64/680-684), Muaviye b. Yezid (64/684), Mervan b. el-Hakem (64-65/684-685), Abdülmelik b. Mervan (65-86/685-705), Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715), Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717), Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720), Yezid b. Abdülmelik (101-105/720-724), Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743), Velid b. Yezid b. Abdülmelik (125-126/743-744), Yezid b. Velid (126/744), İbrahim b. Velid (126/744), Mervan b. Muhammed (127-132/744-749).

²³ Saraylar konusunda bkz. Hammâş, s. 106; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993, s.148-151; Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul 1997, s. 71-156.

²⁴ Hammâş, s. 106.

çıkarmaktayız. O da, çöle nazaran tâun hastalığının şehirlerde daha yaygın olmasıdır. Bu nedendir ki Hişam b. Abdülmelik, tâun hastalığından dolayı Rusâfe'de kaldı²⁵.

Halifeler, elbette ki vakitlerini sadece devlet işlerine tahsis etmiyorlardı. Bazen vakitlerini oyun ve eğlencelerle geçiriyorlardı²⁶. Eğlence ve içki meclisleri kuruluyordu. Hatta bazı halifelerin müsamere düzenledikleri içki arkadaşları dahi bulunuyordu. Bu yönüyle en çok meşhur olmuş Emevî halifesi, Yezid b. Abdülmelik idi. Câhız'ın halifeler için hiç de hoş karşılamadığı bu tür işler konusunda şu tesbiti önemlidir: "Yezid b. Abdülmelik, eğlenceye çok düşküdü. Meclisinde gülüşme, konuşma ve hatta dalga geçme konusunda nedimlerine müsaa-de etti"²⁷.

Kısacası Emevî halifeleri, hayatları boyunca saray hayatı içerisinde yaşanabilecek her şeyi yaşadılar. Onların saray hayatlarına baktığımızda bu hayat ile çok çabuk aşına olduklarını görmekteyiz. Sebabi, -belki de Hammaş'ın da belirttiği gibi²⁸- Emevîlerin cahiliye döneminde de Mekke'de aristokrat bir hayat yaşamış olmalarıdır. Cahiliye döneminde bile Hicaz bölgesinin sayfiye şehri olan Taif'te²⁹ yazlıklarının olması da bunu teyid etmektedir³⁰.

a2-Valiler, Komutanlar ve Aristokratlar

Bu tabaka; komutanlar, emirler, valiler ve aristokratlardan, yani zengin ailelerden oluşmaktaydı. Emevîlerin önde gelen valileri arasında Amr b. el-As, Muğire b. Şu'be, Kuteybe b. Müslim, Musa b. Nusayr, Hassan b. Nu'man el-Ğassânî, Bişr b. Safvan, Ubeyde b. Abdurrahman es-Sülemî, Külsüm b. İyâz, Hanzale b. Safvan, Ziyad b. Ebîhi, Ubeydullah b. Ziyad, Haccâc b. Yusuf es-Sekafi³¹, Halid b. Abdullah el-Kasri³², Yezid b. Mühelleb, Yusuf b. Ömer es-Sekafi, Yezid b. Hübeyre'yi ve daha pek çoklarını sayabiliriz³³. Elbetteki bu valilerin çoğunluğu, farklı dönemlerde görev yapmış valilerdir. Bunların değişik

²⁵ İbn Kuteybe, (Bu eser, İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir) *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed *ez-Zeynî*, by ty, II, 105; et-Taberi, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kahire 1993, VI, 322, VII, 206, 240, 244; Hammaş, s. 107.

²⁶ İrfan Aycan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*. Ankara 1988, XXXVIII, 180 vd; Nebi Bozkurt, "Eğlence", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 484-485; H. İbrahim Hasan, II, 253-258.

²⁷ el-Câhız, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, thk. Ahmet Zeki Paşa, Kahire 1332, s. 30. Mu'tezilî bir düşünceye sahip olan Câhız'ın muasır olduğu Abbâsi halifelerinin eğlence hayatlarını anlatırken onlar için Emevîlere yönelttiği suçlamalara aynı tavrı sergilememesi, (Yay. haz. İrfan Aycan-Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998, s. 27) bizim bu habere ihtiyatla yaklaşmamıza vesile olmaktadır. Câhız ve Emevî Devleti'ne yaklaşımı konusunda geniş bilgi için bkz. *Age*, s. 17-41.

²⁸ Hammaş, s. 107-108.

²⁹ Taif ve Emevîler hakkında geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Sakif Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", *AÜİFD.*, Ankara 1993, Sayı: XXXIV, s. 209-236.

³⁰ Hammaş, s. 107-108.

³¹ Ali Delice, *Haccâc b. Yusuf'un Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 1995; Ahmet Lütfi Kazancı, "Haccac b. Yusuf es-Sakafi", *UÜİFD*, Bursa 1992, Sayı: 4, cilt: 4, s. 117-127; İrfan Aycan, "Emevîler Döneminden Bir Portre: Haccac b. Yusuf, Valiliği ve Dönemindeki Olaylar", *Bizim Dergah Dergisi*, İstanbul 1993, s. 39-48.

³² Nebih Âkil, *Târîhu Hılafeti Benî Ümeyye*, Dımaşk 1975, s. 308-313.

³³ Emevî dönemi valileri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Abdüllatif Abdüşşaaifi, *el-Alemü'l-İslâmî fî'l-Asrı'l-Ümevî*, Kahire 1984, s. 543; Hammaş, s. 102-115, 230-236.

bölgelere atadıkları bölge valileri de bulunmaktadır³⁴.

Valiler, genellikle halifenin güvendiği kişiler arasından seçilirdi. Bölgenin bütün yetkileri onlarda toplanır, zamanın örfüne göre vilayeti bağımsız olarak yönetirdi. Genellikle önemli işleri halifeye bildirirlerdi. Valiler arasında kendi başlarına iş görüp devlete sadakatle bağlı olanların başında Ziyad b. Ebîhi, Ubeydullah b. Ziyad, Haccâc b. Yusuf, Ömer b. Hübeyre ve Halid b. Abdullah gibi Irak genel valileri gelmektedir. Ömer b. Abdülaziz dönemi dışındaki valiler, halifeye bildirmeksizin yapmak istediklerini yapıyorlardı. Küçük bir suçtan dolayı bir adamın öldürülmesine veya ister halifeden ister başka birisinden gelsin hiç bir itiraza kulak asmadan birinin dövülmesine karar verebiliyorlardı³⁵. Valileri bu derece sorumsuz davranışa götüren en önemli sebepler arasında, hilafet merkezi ile vilayetler arasındaki ulaşım güçlüğü ile valilerin, devletin bekâsı için kraldan daha fazla kralcı olmalarıdır.

Emevî valilerinin genelde sert bir politika izlediklerini söyleyebiliriz. Emevî Devleti yaklaşık 90 yıl hüküm sürdü ise, valilerin baskı ve sindirmeleri sayesinde sürdü. Burada da gördüğümüz gibi Emevîler döneminde valilik ve komutanlık görevlerinde -özellikle Irak genel valiliğinde- bulunanların, daha çok Sakif kabilesinden oldukları bir gerçektir. Bu da, Emevîlerin Sakif kabilesi ile olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır³⁶.

Halifelerin yönetim ve idarede vali ve komutanlara bu kadar güvenmeleri, onların tıpkı Emevî ailesi fertleri gibi bir takım imtiyazlardan yararlanmalarını beraberinde getirdi. Valiler, başta Şam olmak üzere pek çok yerde muhteşem saraylar ve köşkler inşâ ettiler, lüks ve refah içinde bir hayat sürdürdüler³⁷.

Emevî halifelerinden Velid b. Adülmelik'ten sonra valiler ve komutanlar adına kötü bir gelişme meydana geldi. O da, bu dönemden itibaren valilerin zaman zaman aşâğılanması, mallarının müsâdere edilmesi, bazen de görevden uzaklaştırıldıktan sonra öldürülmeleridir. Bu husus, Süleyman b. Abdülmelik döneminde başladı. Süleyman, Haccâc'ın memurlarını, ona sığınanları ve kendisine hilafet yolunu kapamak isteyenlere işkence etti. Bu durum, Ömer b. Abdülaziz'den sonra Ümeyye oğullarının idaresi sona erinceye kadar devam etti. Bu da, Emevî saltanatının yıkılış sebeplerinden biridir³⁸.

a3 Ulemâ (Âlimler)

Emevîler döneminde İslâmî ilimlerin yanında diğer bilim dallarında da bilginler yetişti. Dil ve edebiyat alanında Ebu'l-Esved ve Halil b. Ahmed; şiirde Ferez-dak, Ahtal ve Cerir; tıp ve kimyada Haris b. Kelede ve Halid b. Yezid; İslâmî ilimlerde Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, İmam Şa'bî, Said b. el-Müseyyeb, Ubeydullah b. Utbe, Abdurrahman b.

³⁴ Âkil, s. 310. Atanan valilerin kimler olduğu konusunda geniş bilgi için bkz. Hammâs, s. 111-115.

³⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul 1989, II, 564.

³⁶ Emevî Devletinde Sakifli valiler hakkında geniş bilgi için bkz. Aycan, "Sakif Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", AÜİFD, Ankara 1994, sayı: XXXIV, s. 209-235.

³⁷ Emevî valilerinin sarayları hakkında bkz., Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 141-146.

³⁸ *Doğuştan Günümüze*, II, 564; Aycan-Sarıçam, s. 104; Ali Delice, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *CÜİFD*, Sivas 1999, sayı: 3, s. 303. Emevî Devleti'nin yıkılış nedenleri konusunda geniş bilgi için bkz. Aynı yer, s. 299-320.

Ebî Ammâr gibi daha pek çok bilginlerin isimlerini sayabiliriz³⁹.

Emevîler döneminde fikir hürriyeti⁴⁰ olmadığı için ilim adamları kendi hür düşüncelerini açıkça ifade edemediler. Bir kısmı, iktidarın yanında yer aldı ya da bir takım sebeplerden dolayı sesini çıkarmadı⁴¹. Bu grupta olanlar kendilerini daha çok ilme vererek siyasetten uzak durdular. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve daha pek çokları gibi. Çoğunluğu oluşturan bu gruptaki ulemâ, Muaviye'yi hilafeti saltanata dönüştürmekle itham etmekle birlikte toplumu iç savaşlara götürecektir isyanlardan kaçınmak düşüncesiyle mevcut durumu kabul lenmeyi tercih etiler. Hatta âlimlerin bir kısmı devlete karşı girişilen bazı isyanlara destek verdiler⁴². Düşüncelerini ve muhalefetlerini ifade edenler ise, sert bir şekilde cezalandırıldılar. Hz. Hüseyin ve Said b. Cübeyr bunlardan sadece bir kaçıdır. Buna karşılık Emevî iktidarına karşı ses çıkarmayan veya onların yaptıklarını destekleyen ilim adamları sarayda itibar gördü.

b-Mevâlî Tabakası

Emevîler döneminde fetih hareketleri oldukça genişledi. Asr-ı Saadet ve Dört Halife döneminde fetihler tamamen dinî sebebe dayanıyordu. Ancak Emevîler dönemine gelindiğinde söz konusu nedenle birlikte siyasî ve ekonomik güç elde etmek de fetihlerde birer neden oldu. Emevî Devleti, kısa bir süre içerisinde ele geçirdikleri bölgelerden elde ettikleri esirleri mevâlî olarak isimlendirdiler. Daha sonra mevâlî kavramı daha genelleştirilerek hür olsun, köle olsun, müslüman olup Arap olmayan herkes için verilmiş bir isim haline aldı⁴³; yani bir anlamda bununla Arap milliyetçiliğinin temelleri atılmış oldu. Bu da, onların fetihde gerçek amaçlarının ne olduğunu ortaya koymaktadır.

Yiğit'e göre mevâlî iki gruba ayrılmakta olup her iki grup da kendi istekleriyle İslam'a girdiler. Ancak daha sonraları sayısal olarak çoğaldıklarında onlar için Emevî Devleti tarafından farklı bir politika izlendi. Yiğit, bu konuda şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"İlk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan ve çoğunluğunu İranlılar ile Türk ve Berberîlerin oluşturduğu gruplar daha çok önceden yaşadıkları kendi bölgelerinde yoğunluk arz ediyorlardı. Bunlar esas itibariyle iki gruptan meydana gelmişlerdi. Emevîler zamanında sayısı çok azalan birinci grup, savaşlar sırasında esir alınmış ve efendileri tarafından serbest bırakıldıktan sonra onların mevlâları statüsüne girmiş azatlılardı. Çoğunlukta bulunan ikinci grup ise, Arap kabilelerinin himayesine girmiş yabancı kökenli müslüman topluluklardan oluşuyordu. Gerçek mevâlî sınıfını oluşturan bu grup eskiden beri hür olduğu ve sonraları böyle bir anlaşmaya duyulan ihtiyaç da ortadan kalktığı için mevâlî kavramının kapsamı genişletilmiş ve aslen Arap olmayan müslümanların tamamını içine almıştır. Başlangıçta sayıları az olan mevâlî, İslam'ın yayılmasıyla birlikte toplumun önemli bir kesimi haline gelmiştir. Daha Emevî Devleti'in kuruluş yıllarında henüz Muaviye hayatta iken Kufe

³⁹ Geniş bilgi için bkz. Yiğit, "Emevîler", XI, 96-100; Aycan-Sançam, s. 125-140

⁴⁰ Emevîler döneminde fikir hürriyeti için bkz. Ali Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emevîler Döneminde Fikir Hürriyeti, *CÜFD*, Sivas 2001, c.V, sayı.2, s.217-223.

⁴¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nevin A. Mustafa, s. 266 vd.

⁴² Yiğit, "Emevîler", XI, 94.

⁴³ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslam*, Beyrut 1969, s. 88; Hammâş, s. 115; Useyme, s. 37.

şehrinde 20.000 mevâlînin yaşadığı bildirilmektedir. Fethedilen topraklardaki insanlardan kendi arzularıyla İslam'ı kabul edenler, hukuken Arap müslümanlar gibi bütün haklara sahip oluyorlardı. Çünkü İslam dini, ırklar arasında hiç bir fark gözetmiyordu. Ancak Emevîler zamanında mevâlînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanamadığı görülmektedir⁴⁴. Bunun da temelinde, Emevîlerin karakteristik bir özelliği olan kabileciliğin, ırkçılık şeklinde kendini ortaya koyması yatmaktadır. Dolayısıyla Araplar kendilerini statü bakımından üstün görürken, mevâlîyi de alt tabakalarda gördüler⁴⁵.

Emevîler döneminde idârî ve siyâsî alandaki mevâlînin konumu hakkında iki aşırı taraf bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, mevâlînin hilafet hariç idârî bütün görevlerde buldukları görüşüdür. İkinci görüş ise, mevâlînin Emevî Devleti'nde idârî ve siyâsî alanda resmî görevlere getirilmediği görüşüdür⁴⁶. Genelde Emevî Devleti'nde mevâlînin siyâsî alanda pek fazla önemli görev almadıkları ya da en azından Araplarla eşit seviyede tutulmadıkları⁴⁷ ve onların devlet tarafından alınan iktisâdî kararlar sonucu, devlet aleyhine girişilen isyan hareketlerini destekledikleri bilinmektedir⁴⁸. Bütün bunların yanında Emevî halifelerince değer verilen sayıları az da olsa mevâlî de vardı. Bunlar Emevî ordularında görev yaptılar, başarılarından dolayı iktidar tarafından takdir gördüler⁴⁹. Mervânîler döneminde mevâlî kesime olan güvenin artması sonucu olsa gerek, onların divanlarda görevlendirildiklerini görmekteyiz⁵⁰.

Mevâlî olup şarkıcı olanların bu dönemde diğer mevâlî gruplar kadar rahatsız edilmediklerini müşahade etmekteyiz. Çünkü onlar, halifelerin gönüllerini eğlendiriyorlardı. Şarkıcıların çoğunluğu, Fars kökenli idiler. Örneğin Medine'de şarkıcılık yapan Ma'bed, Muaviye'nin azatlı kölesiydi⁵¹. Kezâ Benû Nevfel'in azatlısı İbn Süreyc, halifelerin şarkıcısı ve nedimi idi⁵². Kadın şarkıcıların çoğu da

⁴⁴ Yiğit, XI, 101.

⁴⁵ Altınay, s. 21.

⁴⁶ Geniş bil. için bkz. Mahmud Mikdad, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî*, Dimaşk 1988, 254-260; Cemil Abdullah Muhammed el-Misrî, *el-Mevâlî Mevkifu'd-Devleti'l-Ümeviyye minhüm*, Amman 1988, s. 44-55; Abdülaziz Muhammed Lumeylim, *Vad'ul Mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1991, s. 83-92, 125 vd., el-Adevî, s. 296-303; Abdülaziz ed-Dürî, *İktisat Tarihine Giriş*, s. 59-62; İrfan Aycan "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü" (Necde el-Hammâs, *el-İdare fi'l-Asri'l-Ümevî*, Şam 1988, s. 337-357) *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, 175-189; Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, s. 92-117; Yiğit, "Emevîler", XI, 101; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 33-38.

⁴⁷ Ahmed Muhtar İbâdî, *fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtîmî*, Beyrut ty, s. 14; Muhammed Tayyib en-Neccâr, *Târihu'l-A'lemi'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Ümeviyye fi's-Şark*, Riyad 1985, s. 201; Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981, s. 96vd; Gerlof Von Vloten, *Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma*, çev. M. S. Hatipoğlu, Ankara 1986, s. 24; Zekerîya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, İstanbul 1986, s. 293-298. H.U.Rahman da bu konuda Mevâlînin Araplarla teorikte eşit olduğunu, pratikte ise kesinlikle bunun kabul görmediğini ve Arapların sosyal üstünlük ve düşük vergilerin tadını çıkararak bir idareciler aristokrasisi kurduklarını belirtmektedir. H.U.Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi*, çev. Abidin Büyükköse, İstanbul 1995, s. 139.

⁴⁸ Mevalinin katıldığı isyanlar konusunda geniş bilgi için bkz. Demircan, *Arap-Mevali İlişkisi*, s. 158-180.

⁴⁹ Bkz. Hammaş, s. 118-122.

⁵⁰ Mevalinin bu dönemde divanlarda görevlendirilmeleri için bkz. Hammaş, s. 120-122.

⁵¹ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, by 1923, I, 19.

⁵² *Eğânî*, I, 97.

yine mevâlidendi. Meşhur şarkıcı Cemîle ve Azzetü'l-Meylâ, bunlardan sadece bir kaçıdır⁵³. Yine Abdullah b. Ca'fer'in azatlısı olan Saib Hasîr, Yezid b. Muaviye tarafından Şam'a davet edilip, onu eğlendirdi. Hatta bu bağlamda Yezid'in, Emevîlerden müzisyen ittihaz edinip onları koruyan ilk kişi olduğu belirtilmektedir⁵⁴. Saib Hasîr, erken dönemde İran bölgesinden getirilen bir köledir. Sonraları Abdullah b. Ca'fer tarafından satın alındı. Ardından da azat edildi. Saib, Medine'de gıda satıcılığıyla uğraşır⁵⁵. Keza Velid b. Abdülmelik'in azatlısı Hakem b. Meymun da mevâlî şarkıcılarından. Aslen İranlı olan Hakem, Velid'i def çalmak ve şarkı söylemekle eğlendirirdi⁵⁶. Emevî devlet adamları arasında musikiye ve şarkıcılara özel bir önem vermekle meşhur Yezid b. Abdülmelik'in cariyeleri, Habbâbe ile Sellâme de mevâlî şarkıcılarından⁵⁷.

İslam toplumu içinde mevâlî, bütün bunların yanında kendilerini ilmî tetkiklere ve güzel sanatlara hasreden ilk kimseler oldular⁵⁸. Zira onlar uzun asırlardan beri gelen bir kültür geleneğini temsil ediyorlardı. Düşünce alanında Arabistanlı müslümanları gölgede bırakmış kimseler olarak bu zümreye giren insanlar, siyâsî başkanlık konusunu onlarla tartışmaya başladılar. Fatihlerle gerçekleştirdikleri evlilikler sonunda da Araplar karşısında çoğunluk sağlamaya başladılar⁵⁹.

Kısacası, Emevî tarihinin sonuna kadar siyâsî, askerî ve idarî otoriteyi ellerinde tutanlar hep Araplar oldular. İslam, Arap-mevâlî gibi bir ayrımı kabul etmezken, Emevîler döneminde mevâlînin bazı haklardan Araplar kadar faydalanmadığı görülmektedir. Emevî Devleti'nin ırkçılık yapması, ister istemez mevâlînin devlet aleyhine girişilen isyanlara⁶⁰ katılmalarını ve yine buna tepki olarak şüubîyye hareketinin⁶¹ ortaya çıkmasına sebep oldu⁶².

c-Köleler ve Cariyeler

İslamiyetin ortaya çıktığı sıralarda Arap yarımadasında ve Mekke'de kölelik yaygındı. Köleler, hürlerle arası kesin çizgilerle ayrılmış alt bir sosyal sınıf oluşturuyordu. Dolayısıyla kölelik sistemi, İslam'ın ortaya koymadığı fakat yürürlükte olduğu bir sistemdir. Ancak şu kadar var ki, toplumların kölelere karşı tutum ve davranışları farklıydı. Yunanlılar ve Romalılar, insanların köleleştirilmesini mübah görürlerken, buna bağlı olarak kölelere her türlü işkenceyi ve kötü muameleyi uyguluyorlardı⁶³. İslamiyet köleliği kendisinden önceki medeniyetlerde ve çağdaşı güçlü devletlerde yerleşmiş bir konumda bulduğundan onu tek taraflı ve kesin bir kararla kaldırma yerine zaman içinde ortadan kalkmasına imkan verecek bir zemin oluşturma yolunu seçti.

⁵³ *Eğânî*, VII, 124; Aycan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", s. 172.

⁵⁴ Aycan, *agm.*, s. 172. Yezid'in şarkı ve diğer eğlence türlerine düşkünlüğü hakkında bkz. Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 403-404.

⁵⁵ Aycan, *agm.*, s. 172.

⁵⁶ Aycan, *agm.*, s. 176.

⁵⁷ Yezid b. Abdülmelik'in söz konusu cariyeleri ile olan ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Aycan, *agm.*, s. 180-184.

⁵⁸ Hammâs, s. 120; mevâlînin kültürel ve ilmî hayattaki yeri konusunda bk. Demircan, s. 142-157.

⁵⁹ Hitti, I, 366.

⁶⁰ Mevâlînin isyanlara katılması konusunda bkz. Demircan, s. 158-180; Yiğit, XI, 101.

⁶¹ Şüubîyye hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şüubîyye Hareketi*.

⁶² H. İbrahim, II, 250.

⁶³ Ahmed Emin, s. 87-88; Useyme, s. 43; M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237 vd.

Geleneksel Arap hakimiyeti, köle-efendi ilişkisinin en belirgin tezahür olduğu katlı bir sosyal yapıyı ifade ediyordu. Sosyal yapının en alt tabakasında, Hint kast sistemindeki *pariyaya* karşılık olarak köle ve bunların çocukları *müvelledun* yer alıyordu. Savaşta ele geçirilen ya da pazardan satın alınan köle, efendisinin hizmetlerini görürdü. Bir dizi ilkesel davranış köle-efendi ilişkisini belirliyordu⁶⁴.

İslam tarihinde kölelerin varlığına baktığımızda belirli oranda da olsa rastlanıldığını görmekteyiz. İslamiyetin yayılma döneminde oldukça sık sık vuku bulan savaşlar büyük bir köle mevcudunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde bu ölçüde hızlı yayılmanın olmayışı ve savaş yoluyla kölelik kaynağının beslenemeyişi, öte yandan mevcut kölelerin çeşitli özgür bırakma usulleriyle yavaş yavaş eritilmesi, köle sayısının İslam toplumlarında genelde çok kabarık olmaması sonucunu doğurmuştur. Ama yine de kölelik bütünüyle ortadan kalkmamıştır.

İslam gelip fetihler çoğaldığında, mağlup olan toplumlardan ele geçirilen esirlerin sayısı arttı. İslam, bunları gazilere ganimet olarak verirken onlara karşı güzel muamele yapılmasını da istedi⁶⁵; insanların cismen ve fikren köleleştirilmeleri yerine, tederîcî olarak⁶⁶ âzât edilmelerini teşvik etti. Yapılan bir hatanın keffareti olarak köle âzât etmeyi emretti⁶⁷. Köleliğin, İslam öncesi dönemden itibaren yaygın olan bir âdet olması hasebiyle, İslam'ın bunu birden kaldırması söz konusu olamazdı. Ancak İslam, takdire şayan bir şekilde kölenin içinde bulunduğu şartları ıslah edip iyileştirme yoluna gitti⁶⁸. Bunun için tederîcî yöntem kullandı. Önce müslüman birisinin köleleştirilmesini yasakladı⁶⁹. Halife Ömer bu sınırı biraz daha genişleterek Arapların esir edilmelerinin söz konusu olamayacağı yönünde görüş bildirdi⁷⁰. Araplardan birisi savaşta esir edilirse, onun mutlaka fidye karşılığında serbest bırakılmasını şart koştu. Bu uygulama, köleliğin biraz daha alanının sınırlandırılmasına yönelik idi⁷¹.

Bilindiği gibi İslam, bir beldeye karşı savaşa girmeden önce o bölge halkını şu üç şeyden birisi ile muhayyer kılıyordu: Ya müslüman olacak, ya cizye vererek kendi dininde kalacak, ya da savaş kaçınılmaz olacaktı⁷². Eğer teslim olur da barışa yanaşırsa, İslam da buna kucak açacaktı⁷³. Şayet üçüncü tercihi seçerlerse yani savaşmayı kabullenirlerse, o zaman esir edildiklerinde köle olarak gaziler arasında dağıtılacaktı. Bu köle, fidye karşılığında özgürlüğüne kavuşmak isterse buna da imkan sağlanacaktı⁷⁴. Hz. Peygamber, bunu bizzat uygulamaya koydu.

⁶⁴ Hamid Dabaşı, *İslam'da Otorite*, çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul 1995, s. 47.

⁶⁵ Seyyid Emir Ali, *Muhtasaru Târihi'l-Arab*, Arapçaya çev. Afif el-Ba'lbekî, Beyrut 1990, s. 192; Useyme, s. 43; Muhammed Muslihiddin, *İslam ve Sosyoloji*, çev. Sami Şener, İstanbul 1987, s. 147-150.

⁶⁶ Köleliğin tederîcî olarak kaldırılması yönünde alınan kararlar hakkında bkz. Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1987, s. 50-51; M. Akif Aydın, "Köle", XXVI, 238-239, 241-243.

⁶⁷ Maide 5/89; Bakara 2/177; Beled 90/8-16.

⁶⁸ Hitti, I, 370; M. Akif Aydın, "Köle", XXVI, 238-239, 241-243.

⁶⁹ Hammâş, s. 145-146; Hitti, I, 370.

⁷⁰ Taberi, III, 340.

⁷¹ Hammâş, s. 147.

⁷² Enfal, 8/61.

⁷³ Enfal, 8/61.

⁷⁴ Muhammed, 47/14.

Ancak Rasulullah'ın esirler hakkındaki genel uygulaması; ya karşılıksız serbest bırakmak, ya da fidye karşılığında salıvermek şeklinde oldu⁷⁵. Bedir Gazvesi esirlerinden Ukbe b. Ebî Muayt ve en-Nadr b. el-Hâris öldürülürken⁷⁶ diğer esirler müslümanlara okuma yazma öğretme veya fidyelerini vermeleri sonucu serbest bırakıldılar⁷⁷. Rasulullah, Benî Mustalik Gazvesindeki esirleri de tamamen serbest bıraktı⁷⁸. Mekke'nin fethi esnasında Mekkelilere "Gidiniz, bugün hepiniz serbestsiniz!"⁷⁹ dediğini biliyoruz.

Savaş yapılmaksızın elde edilen bölgelerin halkı konusunda devlet başkanı, onların köle olarak kabul edilmeleri veya cizye ve haraçlarını ödeyerek hür olmaları konusunda muhayyerdir. Hz. Ömer, Sevad halkını cizye ve haraç ödemeleri şartıyla hür olarak bırakmıştır⁸⁰. Ömer, aynı uygulamayı savaşa ele geçirdiği Şam, Mısır ve diğer bölge halkları için de uyguladı.

Emevîler dönemine gelindiğinde fetihlerin çok olmasından dolayı, kölelerin de çokluğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Afrika valisi Musa b. Nusayr, bölgeden 300.000 esir ele geçirdi. Kuteybe b. Müslim ise, sadece Harezmi bölgesinden 100.000 esir aldı⁸¹. Belirtilen bu rakamları, çok aşırı bulsak dahi, bu, yine de o dönemde ele geçirilen esirlerin çokluğuna işaret etmesi açısından önemlidir. Kısa zaman içinde bütün İslam ülkelerinde köle ticareti oldukça kârlı bir iş haline aldı.

Doğudan yahut Orta Afrika'dan gelen bazı köleler siyah; Fergana ya da Doğu Türkistan'dan gelenler ise sarı; yakın doğu veya doğu ve güney Avrupa'dan getirilenler ise beyaz renkliydiler. Arapça'da *Sekâlibe* adı verilen Bulgar veya Slav kökenli kölelerinin her biri piyasada bin dinara müşteri bulmasına karşılık, Türkistan'dan getirilenlerin tanesi, altı yüz dinar değerindeydi⁸². Kadın kölelerin durumları erkeklerden farklı olmakla birlikte kendi aralarında da farklılık arz ediyordu. Örneğin köle kızlar ortalama 20 dinardır. Siyah kadın köleler ise, 500 dirhem arasındadır; eğitilmiş şarkıcı kızlar 10.000 veya 20.000 dirhem arasında değişmektedir⁸³.

Kölelerin istihdam alanları kadın veya erkek olmalarına göre farklılık gösteriyordu. Kadın köleler için daha çok ait olduğu evin hanımına hizmetçi olarak yardım etmek, dokumacılık gibi kadınların çalışmasına elverişli olan alanlarda dokuma işçisi olarak çalışmak, saraylarda ve zenginlerin konaklarında cariye olarak istihdam edilmek bunların başında geliyordu. Erkek köleler ise, efendisine

⁷⁵ Hz. Peygamber'in esirler hakkında muamelesi için bkz. Ahmet Özel, *İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, Ankara 1996, s. 29-46; Özel, "Esir", *DİA.*, İstanbul 1995, XI, 383 vd.; M. Seyyid Vekil, *el-Ümeviyyûn Beyne's-Şark ve'l-Ğarb*, Beyrut 1995, I, 136-138.

⁷⁶ Bunlar vaktiyle müslümanlara yaptıkları işkenceye karşılık ölüme mahkûm edilmişlerdi. Mustafa Fayda "Bedir Gazvesi", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 332.

⁷⁷ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka vd., Kahire 1955, I, 643-644; Ahmet Özel, s. 32-36; Fayda, *Ağm.*, V, 326-327.

⁷⁸ İbn Hişam, II, 289-297.

⁷⁹ İbn Hişam, II, 411-412. Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 268; Taberi, III, 568; Hammâş, s. 148.

⁸⁰ Belâzürî, *Fütûh*, s. 268; Taberi, III, 568; Hammâş, s. 148.

⁸¹ Taberi, VI, 471; İbnü'l-Esir, IV, 453-454; Hitti, I, 370; Hammaş, s. 152.

⁸² Hitti, I, 370.

⁸³ A. Turan Yüksel, *Kitap Tanıtımı* (Bernard Lewis, *Race and Slavery in the Middle East An Historical Enquiry*, Oxford University Press, New York 1992), *İstem Dergisi*, Konya 2003, sayı:1, s.227.

mesleğinde yardımcı olmak, onun adına ticaret yapmak, bazı saray ve konakların korunmasında ve harici hizmetlerde görev almak, askerlik, çobanlık vb alanlarda işçilik yapmak gibi görevleri yerine getiriyorlardı. Özellikle siyah köleler, daha çok ziraat, çiftçilik, bina yapımı ve toprakların ıslahı gibi işlerde çalıştırıldılar. Örnek olarak verecek olursak Muaviye, Yemâme ve Necd bölgelerinden 4.000 kadar köle ve esiri ziraat alanında çalıştırdı⁸⁴. Meşhur şarkıcı köle Ma'bed, Medine'de koyun çobanlığı yaptı⁸⁵. Arazi sahipleri tarlalarında kölelerini çalıştırıyorlardı. Kufe, Basra ve Vâsıt yakınlarındaki büyük çiftliklerde karın tokluğuna çok sayıda köle çalıştırıldı. Bataklıklar çok sayıdaki köle sayesinde tarıma uygun hale getirilmiş, baraj ve kanallar yine onların emekleriyle yapıldı. Bu kölelerden bir kısmı Basra, Vâsıt ve Musul arasında yapılan deniz taşımacılığı ve ticaretinde istihdam edildiler. Aynı şekilde şehir temizliğinde, yolların yapımı ve temizliğinde, kanal ve kanalizasyon kazımında çalıştırıldılar⁸⁶.

Askerlik, erkek kölelerin hizmet alanlarının başında gelmekteydi. Köle askerlerin İslam devletlerinde istihdamı Emevîlerin ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. Emevî Devleti valilerinden olan Ubeydullah b. Ziyad'ın Buhara Seferi'nden dönerken beraberinde köleler getirdiği, yine Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'in emrinde üç ayrı kölelerden oluşan birliğin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum Abbâsiler döneminde daha da yaygınlaştı.

Kısacası köle veya cariyeler bütün dünyada olduğu gibi Emevîler döneminde de, sosyal tabakalardan en alt tabakayı oluşturuyordu. Asla diğer tabakalarla bir tutulmuyorlardı. Köleler, farklı işlerde çalıştırılıyordu. Cariyeler ise, başta halifeler, valiler ve komutanlar olmak üzere eşraf ve zenginler tarafından istekleri doğrultusunda, özellikle eğlence merkezlerinde şarkıcı ve dansçı olarak sanat icra ediyorlardı. Bu nedenle köleler içinde en çok imtiyaz sahibi olanlar müzik, resim ve edebiyat gibi sanat alanında faaliyet gösterenlerdi.

d-Çölde Yaşayan Bedevî Araplar

Müslümanlardan sonuncu sosyal tabaka ise, şehirlerde yaşayan medenî Arapların aksine çölde yaşayan Araplardır. Bedevî toplumu, bir babadan geldiğine inanan insanların oluşturduğu kabile esasına dayanıyordu. Çetin çöl şartlarında hayatın devamı için kabile dayanışmasına fazlaca ihtiyaç duyuluyordu. Göçebe toplumlarda hakim olan değer yargıları, toplumun yapısına, sosyal ve ekonomik şartlarına uygun olarak teşekkül etti. Şehirlerden ve birbirlerinden uzakta yaşadıkları için göçebeler, kaba ve sert tabiatlı idiler. Ancak ahlak bakımından şehirlilere göre bozulmaya daha az müsaitlerdi⁸⁷.

Çoğunluğu cahil olmakla birlikte bedevîler, kısmen de olsa okur-yazar idiler. Bu bağlamda Mes'ûdî, Haccâc'ın amcasının oğlu olan bir bedevî Arap'tan bahsetmektedir. Rivayete göre söz konusu bedevî Arap, çölden Haccâc'ın yanına gelir ve memurların tayini ile uğraştığı bir esnada valiye: "Ey Emir! Neden bazı işlere beni atamıyorsun?" der. Haccâc: "Bunlar yazmayı ve hesabı bilen insanlardır, sense ne yazabiliyorsun, ne de hesap yapabiliyorsun" deyince bedevî

⁸⁴ İbnü'l-Esir, III, 352.

⁸⁵ İsfahâni, *Eğâni*, I, 331-333.

⁸⁶ Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 41. Emevîler döneminde köle ve cariyeler hakkında geniş bilgi için bkz., *Age.*, s. 38-49.

⁸⁷ M. Fayda, "Bedevî", *DİA.*, İstanbul 1992, V, 313-314.

bu duruma kızar ve “Hayır vallahi! Ben de hesap yapar ve yazırım” cevabını verir. Haccâc, “Eğer iddia ettiğin gibi hesap biliyorsan üç dirhemi dört kişi arasında taksim et bakalım” der. Bedevî: “Bu çok kolay bir hesap. Herkese birer dirhem veririm, geriye bir dirhem kalır. O da hiç bir şeydir, değil mi?” diye karşılık verir. Haccâc: “Ancak biliyorsun ki onlar dört kişidir” deyince bedevî, “Evet, birer dirhem verdim, geriye bir dirhem kaldı. Dördüncü şahsa bir dirhemi de ben cebimden veririm” der. Elini cebine götürür ve bir dirhem çıkararak onu dördüncü kişiye verir. Haccâc, onun bu hesabına güler⁸⁸. Her ne kadar onlar hakkında bu tür şeyler aktarılsa da, insaf sahibi birisi onların akıllı oluşlarını ve görüş sahibi olduklarını teslim etmek zorundadır. Ayrıca onların yaratılıştan gelen fesahatlarını da göz ardı etmemek gerekir. Çocuklukta çöle gönderilen⁸⁹ Hz. Peygamber de dahil pek çok idareci⁹⁰ düzgün konuşma melekesini kazanmak için çöle gönderildiler⁹¹. Bu bağlamda çöl, İslam eğitim kurumları arasında önemli bir yer tutmaktadır⁹².

2-Gayr-ı Müslimler veya Zimmiler

İkinci grup sosyal tabaka, müsamaha gören dinlere mensup olanlar, yani vahye dayanan kitaplara sahip dinî toplumlardan meydana gelir ki, hıristiyan, yahudi ve sabîi olan bu gibi kimselere *ehlü’z-zimme* (*zimmiler*) adı verilir⁹³. İslam’ın temel öğretilerinden birisi de, bir beldeye girildiğinde savaşmadan önce o belde halkını dine davet etmektir. Eğer müslüman olurlarsa, onlar da aynen müslümanların sahip olduğu hak ve hukuka sahip olurlardı⁹⁴. Aksi takdirde beldelelerini müslümanlara teslim etmekten kaçınırlarsa orada kalıp cizye ödemekle mükelleftirler. Aynı zamanda müslümanların koruması altında oldukları için zimmiler olarak adlandırılmışlardır⁹⁵.

Zimmileştirme, buna karar veren gayr-ı müslim ile devlet arasında kabul edilen sözleşme sonucunda gerçekleşirdi. Eğer zimmî, devlete bağlılığı kabul eder ve cizye denilen himaye vergisini verirse; ikamet hürriyetine, vicdan hürriyetine, can, mal ve namusunun korunmasına hak kazanır⁹⁶. Şayet bu anlaşmaya⁹⁷ bağlı

⁸⁸ Ebu'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1988, III,160.

⁸⁹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001, s. 41-42.

⁹⁰ Örneğin, Süleyman b. Abdülmelik çölde dayıları olan Benü Abs'in yanında yetişmiştir. İbn Abdî-rabbih, IV, 387.

⁹¹ Fayda, *Ağm.*, V, 314. Hammaş'a göre fasih Arapçayı konuşanlar şu altı kabiledir: Kays, Temim, Esed, Hüzeyl, Kinane ve Tayy. Bunlar da Arap yarımadasının ortasında bulunan kabilelerdir. Gassan, Tağlib ve İyad gibi kabileler, Bizans ve İran'a komşu oldukları için onların lehçeleri diğer dillerden etkilendiler. Dolayısıyla Arapça öğrenmek amacıyla gönderilenler buralara değil diğer kabileler gönderildiler. Hammaş, s. 108.

⁹² H. G. Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 70-71.

⁹³ Yiğit, “Emevîler”, XI, 101. Emevîler döneminde Gayr-ı Müslimler hakkında geniş bilgi için bkz. Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, s. 49-72.

⁹⁴ Hz. Peygamber'in gayr-ı müslimlere nasıl davrandığı konusunda geniş bilgi için bkz. Fayda, *Gayr-ı Müslimler*, s. 110; Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s. 83-86.

⁹⁵ Gayr-ı müslimlerin hukukî statüleri ve konuları hakkında bk. Öztürk. s. 161-173, 31-320; Armağan, s. 40-48; Ebu'l-Alâ el-Mevdûdî, “İslam'da Gayr-ı Müslimlere Tanınan Haklar”, çev. Osman Güner, *19 Mayıs ÜİFD*, Samsun 1993, sayı: VII, s. 181-199.

⁹⁶ Öztürk, s. 161.

⁹⁷ Hamidullah, s. 197; Öztürk, s. 170.

kalmaz veya ihanet ederse, sözleşme sona ererdi. Büluğ çağına ermiş gayr-ı müslim erkekler üzerine konulan cizye, Râşid halifeler döneminde aynı veya nakdî olarak alınıyor, bu vergi belde halkına toptan konulabildiği gibi, müslümanlara yaptıkları yardım karşılığında da kaldırılıbiliyordu. Emevî halifelerinden bazılarının bu konuya yeni düzenlemeler getirerek önceden kararlaştırılan cizye miktarını arttırma yoluna gittikleri görülmektedir. Mesela el-Cezîre bölgesinde toplanan cizyeyi az bulan Abdülmelik b. Mervan, mükelleflerin yeniden sayımını yaptırıp kazanç ve harcamalarını hesap ettirdikten sonra her birinin üzerine 4'er dinar daha koydu. Diğer taraftan cizye mükellefi zimmîler, müslüman oldukları takdirde bu vergiyi ödemekten kurtuluyorlardı. Daha sonraki yıllarda zimmî statüsünde bulunan hıristiyan, yahudi, mecûsî, sabîi ve sâmirîler arasında İslam'ın yayılışı son derece hızlandı ve bunların büyük kısmı dinlerini terk ederek İslam'a girdiler. Bu durum, hazine gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açınca Emevî halifeleri, müslüman olan ve mevâlî sınıfına geçen bu halktan cizye almaya devam ettiler. Bu uygulama, ilave vergilere⁹⁸ ve haksızlıklara son veren Ömer b. Abdülaziz döneminde durdurulmuşsa da, ondan sonra yeniden başladı.

Müslümanlar, bu gibi kimselerle çeşitli şartlar taşıyan anlaşmalar yaptılar. Devletin kendilerine sağladığı himaye hakkına mukabil cizye ödemeye razı olacaktı. Buna karşılık askerlik vazifesinden muaf tutuldukları gibi canlarının, mallarının ve dinlerinin korunması hakkını elde ediyorlardı⁹⁹. Bu sayede onların ibadethanelerine dokunulmuyor, din değiştirerek müslüman olmaları hususunda da kendilerine herhangi bir baskı yapılmıyordu¹⁰⁰. Bu bağlamda Emevî halifeleri hıristiyanlara ait kiliseleri anlaşmalara uygun bir şekilde muhafaza ettiler. Hatta Muaviye'nin, depremde zarar gören Ruhâ kilisesini tamir ettirerek önceki haline döndürdüğü belirtilmektedir.¹⁰¹ Bu politikanın bir sonucu olarak Benû Gassân, Benû Bekr, Benû Tağlib ve diğer hıristiyan Arap kabileleriyle bir dereceye kadar aristokratik alanda bir bağlılık dahi temin edildi¹⁰².

Bu hukûkî statü doğrultusunda zimmîler arazi vergisi (*haraç*) ve baş vergisi (*cizye*) ödemelerine mukabil, geniş surette müsamaha gördüler. Bir müslümanın taraf olduğu hukûkî ihtilaflar müstesna, bu tebaa zümresi, hukuk davalarında ve hatta ceza davalarında kendi dinî başkanlarının adlî teşkilatlarına ve usullerine tabii tutuldular. İslam hukuku bu çeşit gayr-ı müslimlere tatbik edilmedi¹⁰³.

Emevîler döneminde bazı hıristiyan kabileler, kendi dinleri üzerinde kalmayı sürdürdüler. Cizyelerini de muntazam olarak verdiler. Tağlib ve Kelb kabileleri gibi. Gayr-ı müslimlerin devlet kademelerinde görev almaları, Emevî saltanatının

⁹⁸ Ömer b. Abdülaziz'den önceki dönemde zimmîlerden alınan ek vergilerin bir listesini halifenin Kufe âmîli Abdülhamid b. Abdurrahman'a yazdığı mektupta şu şekilde ifade edilmektedir: 1-Boş bırakılan topraklardan işlenen topraklar gibi alınan vergi, 2-Para basan ve gümüş işçiliği ile uğraşanlardan alınan vergi, 3-Nevrûz ve Mihricân vergileri, 4-İstinsah edilen kitaplardan ve evlerden alınan vergi, 5- Nikah vergisi. Ömer b. Abdülaziz, bu vergilerin hepsini kaldırdı. Öztürk, s. 299.

⁹⁹ Hammâş, s. 126.

¹⁰⁰ Yiğit, "Emevîler", XI, 101.

¹⁰¹ Hammâş, s. 130-131.

¹⁰² Hitti, I, 366; Söylemez, s. 151-152.

¹⁰³ Hitti, I, 367; Yiğit, XI, 101; Hammâş, s. 130.

kurucusu Muaviye ile başladı¹⁰⁴. Emevîler döneminde mahallî idarelerde ve maliye işlerinde çalıştırılan memurların çoğu zimmîlerdendi. Muaviye, daha Suriye valisi iken, katipleri, tabipleri, memurları ve sanatkârları onlar arasından seçti. Hatta Kelb kabilesinden aslen bir hıristiyan olan Meysûn isimli bir kadınla evlendi¹⁰⁵. Çünkü yöneticisi olduğu toplumun büyük çoğunluğu Bizans ve Arap hıristiyanlarından oluşmaktaydı ve o, bu durumu görmezlikten gelemeydi.

Kufe'de Ziyad b. Ebîhi'nin kâtibi Zâdân Ferruh; Horasan'da Abdurrahman b. Ziyad'ın kâtibi Stefanos; Süleyman b. Abdülmelik'in kâtibi İbn Batrik; Hişam b. Abdülmelik'in kâtibi Tazri b. Astin zimmîlerdendi¹⁰⁶. Muaviye, beytül-mal görevini, Sercûn b. Mansur'a verdi. Sercûn, görevini Yezid dönemine kadar sürdürdü¹⁰⁷. Yezid de yine aynı aileden Yuhanna ed-Dımaşkı'yi bu göreve getirdi. Yuhanna, bu görevi divanların Arapçalaştırılmasına kadar devam ettirdi¹⁰⁸.

Bazı devlet adamlarının tecrübelerine ve hatta Emevîler döneminde bizzat devlet idarecilerinin, özellikle Arap hıristiyanlarını yanına çekerek kendi bölgesini ve idaresini güçlendirme şeklinde güttüğü zimmî politikası sebebiyle, zimmîlerin özellikle de hıristiyanların halifeler üzerinde nüfuzları arttı. Çoğu zaman müslümanların âmiri konumunda oldukça önemli memuriyetler elde ettiler.¹⁰⁹ Ömer b. Abdülaziz'in, zimmîleri devlet kademelerinden uzaklaştırmasının altında bu gerçek yatmaktadır.

Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar zimmîlerin durumu genelde bu şekildeydi. Ancak onun döneminde durum biraz farklılaştı. Bu yüzden müsteşrikler, zimmîlerin bu döneme kadar İslam toplumunda çok iyi şartlarda yaşadıklarını, müslümanlardan ve yöneticilerden çok iyi muamele gördüklerini belirtmelerine rağmen, zimmîleri küçük düşürücü bir takım düzenlemeler yaptığı iddiasıyla Ömer b. Abdülaziz'i suçlamaktadırlar¹¹⁰. Hitti'nin bu konudaki görüşleri şu şekildedir: "Ömer b. Abdülaziz, hıristiyan tebea üzerine onları zelil eden, bir takım sınırlamalar koyan ilk ve yegane Emevî halifesidir. Bu Emevî halifesi tarafından çıkarılmış göze en çok çarpan nizamlar arasında, kamu görevlisi hıristiyanların görevlerine son verilmesi, kendilerine ait kıyafetlerin yasaklanması, alınlarından sarkan zülüflerinin kestirilmesi, deriden kuşakları olan ayırıcı elbiseler giydirilmesi, bineklerine eğersiz veya semer üzerinde olmak üzere binmeleri, yeni kiliseler bina edememeleri ve ibadet esnasında seslerini yükseltmemeleri bulunmaktadır. Onun çıkardığı bir kararnameye göre, şayet bir müslüman bir hıristiyan'ı öldürecek olsa, bunun cezası sadece bir diyet ödemek olacak ve bir hıristiyan'ın bir müslüman aleyhine olmak üzere tanzim ettiği bir vasiyet mahkemelerde dava konusu yapılamayacaktı. Yahudiler de gerçekten bu sınırlamalardan bazılarına tabii tutuldu ve hükümet işlerinin görüldüğü makamlardan uzaklaştırıldılar"¹¹¹.

¹⁰⁴ Öztürk, s. 322.

¹⁰⁵ Adevi, s. 290.

¹⁰⁶ Aycan, *Agm.*, s. 34.

¹⁰⁷ Adevi, s. 290; *Doğuştan Günümüze*, II, 569.

¹⁰⁸ Adevi, s. 290.

¹⁰⁹ Öztürk, s. 323.

¹¹⁰ M. G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Komisyon, İstanbul 1993, I, 221; Hitti, II, 368.

¹¹¹ Hitti, I, 368-369.

Ömer b. Abdülaziz'in, zimmîler konusunda bir takım düzenlemeler yaptığı valilerinden birisine gönderdiği mektuptan da anlaşılmaktadır¹¹². Ancak buradan Ömer b. Abdülaziz'in zimmîlere kötü davrandığı sonucu çıkmaz. Onun yaptığı şey, kararlaştırılan anlaşmalara uyulması ve valileri de uyararak bu anlaşmaların uygulanmasıdır. Yoksa hiç bir zaman gayr-ı müslimlerin haklarını kısıtlama ve onlara zulmetme şeklinde bir amacı olmadı¹¹³. Hatta Ömer b. Abdülaziz'in, gayr-ı müslimlerin haklarına riayet edilmesi için vermiş olduğu talimatlar olduğu gibi, onların yaşamlarını kolaylaştırıcı pek çok tedbirler aldığı da muhakkaktır¹¹⁴.

Ömer b. Abdülaziz, valilerine gönderdiği mektupta gayr-ı müslim ve zimmî halkın hukukunun gözetilmesini, ibadethanelerin tahrip edilmemesini, kendilerine insanca ve hoşgörülü davranılmasını istedi¹¹⁵. Ömer b. Abdülaziz'in isteğinin sadece hıristiyanları değil aksine yahudileri, mecusîleri ve sabîileri de kapsadığını görmekteyiz. Müsteşriklerin Ömer b. Abdülaziz'i böyle sert eleştirmelerinin altında Hodgson'un da açıkça belirttiği gibi¹¹⁶, onun İslamlaştırma politikasının yattığını söyleyebiliriz¹¹⁷.

Zimmîler, ekonomik yoksunluğa maruz bırakılmadılar. İdarî ve askerî görevler hariç hiç bir meslek kendilerine kapalı kalmadığı gibi, herhangi bir mesleği yapmaya da zorlanmadılar. Zimmîlerin çoğu, daha çok ticarî ve mâlî işlerle meşgul oldular. Özellikle Fas'ta, Yemen'de, Irak'ta, İran ve Orta Asya'da yaşayan yahudiler, düşük sayılabilecek işlerle uğraştılar. Ayrıca bir müslümanın uzak duracağı işlerden sayılan tefecilik gibi işler de zimmîler tarafından gerçekleştirildi¹¹⁸.

Kısacası, Emeviler döneminde zimmîlere oldukça hoşgörülü davranıldı. Günlük yaşamda müslümanlarla iç içe yaşayan gayrı müslimler onlarla aynı mahallelerde oturabiliyorlardı. Emeviler, zimmîler arasında da daha çok hıristiyanlara dayanarak onları diğerlerine tercih ettiler. Örneğin bir yahudiyi veya bir sabîiyi kendilerine yaklaştırdıklarını ya da üst makamlara getirdiklerini pek göremiyoruz. Ancak bu, Emeviler'in onlara kötü davrandıkları anlamına gelmez. İslam'ın özünden ilham alınarak ortaya çıkarılan bu anlayış ve hoşgörü, Emeviler döneminde de sürdü, hatta bir müddet sonra fetihlerin daha geniş alana yayılmasıyla zerdüş, budist ve hinduları da bu çerçeveye dahil etti ve onlara da hoşgörüyle yaklaştılar¹¹⁹. Emevîlerin, zimmîlere yaklaşımı konusunda onlara karşı sergilediği toleransı, kendi halkına ve mevaliye karşı göstermemiştir dersek sanırım mübalağa etmiş sayılmayız.

¹¹² M. Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 172-175.

¹¹³ İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayr-ı Müslimler", *Dini Araştırmalar*, Ankara 1998, c. I, sayı:3, s. 78. Geniş bilgi için bkz. *Agm.* s. 65-80.

¹¹⁴ Aycan, *Agm.*, s. 78. Ömer b. Abdülaziz'in Zimmîlerin yaşamını kolaylaştırmak amacıyla almış olduğu tedbirler için bkz. Hodgson, I, 220.

¹¹⁵ Aycan, *Agm.*, s. 70.

¹¹⁶ Hodgson, I, 221.

¹¹⁷ Aycan, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri Emevî Modeli" *İslam ve Demokrasi*, Ankara 1998, s. 35.

¹¹⁸ Aycan, *Agm.*, s. 33-34.

¹¹⁹ Aycan, *Agm.*, s. 32; Yiğit, "Emeviler", XI, 101.

SONUÇ

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Emevîler döneminde sosyal tabaka genel anlamda müslüman ve gayrı müslim olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Müslümanlar da kendi aralarında farklı gruplara ayrılmaktadır. Bunu da yine genel anlamda iki gruba ayırabiliriz: Müslüman olan Araplar ile müslüman olup Arap olmayan mevâlî kesim. Müslüman Araplar, devlette hâkim tabakayı oluşturmaktadırlar. Müslüman olup Arap olmayanlar ise, Emevîler döneminde genel anlamda pek fazla itibar görmediler. Önemli yüksek mevkilere getirilmediler. Daha çok ilim ve sanat alanında kendilerini gösterdiler. Bu da, sonuçta hâkim tabaka ile aralarının açılmasına ve devlete karşı girilen isyanlara ortak olmalarına neden oldu. İslam'ın iyileştirmeye çalıştığı köleler tabakası ise, Emevîler döneminde kârlı bir ticaret halini aldı. Emevîler dönemi sosyal tabakanın sonuncusu olan gayr-ı müslimler ise, Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç diğer dönemlerde üst makamlara dahi gelebildiler. Ömer b. Abdülaziz ise, onları olmaları gereken konuma tekrar getirdi. Bu dönemde gayrı müslimler biraz önce de belirttiğimiz gibi *Ehlü'z-Zimme* statüsü içerisinde varlıklarını sürdürdüler.

Kaynaklar

- » Abdüşşaafi, Muhammed Abdülâtif, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asrı'l-Ümevî*, Kahire 1984.
- » el-Adevî, İbrahim Ahmed, *el-Ümeviyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, by ty.
- » Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, Beyrut 1969.
- » Âkil, Nebih, *Târîhu Hilafeti Benî Ümeyye*, Dımaşk 1975.
- » Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, Ankara 2006.
- » Arendok, C. Van, "Şerif", *İA*, XI, 435.
- » Armağan, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara 1987.
- » Aycan, İrfan - İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993.
- » Aycan, Mahfuz Söylemez, Ramazan Altınay, Fatih Erkoçoğlu, Nizamettin Parlak, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara 2003.
- » Aycan, İrfan, "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *AÜİFD (Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Der.)* Ankara 1988, XXXVIII, 180.
- » Aycan, İrfan, *Mahfuz Söylemez, İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara 1998.
- » Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" *Necdet el-Hammâş'ın el-İdare fi'l-Asrı'l-Ümevi*, Şam 1988, s. 337-357 arası *AÜİFD.*, Ankara 1997, XXXVII, 175-189.
- » ----, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler", *Dini Araştırmalar*, Ankara 1998, c. I, sayı:3, s. 78.
- » ----, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)" *İslam ve Demokrasi*, Ankara 1998, s. 35.
- » ----, "Emevîler Döneminden Bir Portre: Haccac b. Yusuf, Valiliği ve Dönemindeki Olaylar", *Bizim Dergah Dergisi*, İstanbul 1993, s. 39-48.
- » ----, "Sakif Kabilesi ve Taif Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", *AÜİFD.*, Ankara 1993, Sayı: XXXIV, s. 209-236.
- » Aydın, Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul 1991.
- » Aydın, M. Akif-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237.
- » el-Belâzîrî, Fütühu'l-Buldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- » Bozkurt, Nebi, "Eğlence", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 484-485.
- » el-Câbirî, Muhammed Âbid Çağdaş *Arap-İslam Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, çev. Ali İhsan Pala, Mehmet Şirin Çıkar, Ankara 2001.
- » el-Câhiz, *et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülük*, thk. Ahmet Zeki Paşa, Kahire 1332.
- » Corci, Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İstanbul 1971
- » Dabâşi, Hamid, *İslam'da Otorite*, çev. Süleyman E. Gündüz, İstanbul 1995.
- » Delice, Ali, Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv. Sosyal Bil. Enst. Konya 1999.
- » ----, *Haccâc b. Yusuf'un Hayatı ve Siyâsî Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 1995.
- » ----, "Emevî Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar", *CÜİFD*, (Cumhuriyet

- Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), Sivas 1999, sayı: 3, s. 303.
- » Demircan, Adnan, İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi, İstanbul 1996.
- » Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Komisyon, İstanbul 1989.
- » Fayda, Mustafa, İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı, Ankara 1982.
- » ----, "Bedir Gazvesi", DİA., İstanbul 1992, V, 332.
- » ----, "Bedevî", DİA., İstanbul 1992, V, 313-314.
- » ----, Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler, İstanbul 1989.
- » Günaltay, Şemsedin, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, sadeleştirilenler, M. Mahfuz Söylemez-Mustafa Hizmetli, Ankara 1997.
- » H. İbrahim Hasan, Siyâsî, Dînî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi, çev. İsmail Yiğit vd., İstanbul 1985.
- » Hammâş, Necde, eş-Şam fi Devri'l-İslam mine'l-Feth hattâ Sükûtü Hilâfeti Benî Ümeyye, Dımaşk 1987.
- » Hitti, P., Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989.
- » Hodgson, M. G. S., İslam'ın Serüveni, çev. Komisyon, İstanbul 1993.
- » İbâdî, Ahmed Muhtar, fi't-Tarihi'l-Abbâsi ve'l-Fâtımî, Beyrut ty.
- » el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec, Kitâbü'l-Eğânî, by 1923.
- » el-İşş, Yusuf, ed-Devletü'l-Ümeviyye, Dımaşk 1996.
- » İbn Hişam, es-Sîretü'n-Nebeviyye, thk. Mustafa es-Sakka vd., Kahire 1955.
- » İbn Kuteybe, el-İmâme fi's-Siyâse, (Bu eser, İbn Kuteybe'ye nisbet edilmektedir) thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, by ty.
- » Kandemir, M. Yaşar, "Abdullah b. Ömer", DİA., İstanbul 1988, I, 126-128.
- » Kazancı, Ahmet Lütfi, "Haccac b. Yusuf es-Sakafi", UÜİFD (Uludağ Üniv. İlah. Fak. Derg.), Bursa 1992, Sayı: 4, cilt: 4, s. 117-127.
- » Kılıç, Ünal, Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye, İstanbul 2001.
- » Kılıçlı, Mustafa, Arap Edebiyatında Şuubiyye Hareketi, İstanbul 1992.
- » Koyuncu, Mevlüt, Emevîler Döneminde Saray Hayatı, İstanbul 1997, s. 71-156.
- » Kitapçı, Zekeriya, Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, İstanbul 1986.
- » Lumeylim, Abdülaziz Muhammed, Vad'ul Mevâlî fi'd-Devleti'l-Ümeviyye, Beyrut 1991.
- » Mantran, Robert, İslam'ın Yayılış Tarihi, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara 1981.
- » el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan, Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1988.
- » el-Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, "İslam'da Gayr-ı Müslimlere Tanınan Haklar", çev. Osman Güner, 19 Mayıs ÜİFD, Samsun 1993, sayı: VII, s. 181-199.
- » el-Misrî, Cemil Abdullah Muhammed, el-Mevâlî Mevkufu'd-Devleti'l-Ümeviyye minhüm, Amman 1988.
- » Mikdad, Mahmud, el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ mine'l-Câhiliyye ilâ Avâhiri'l-Asri'l-Umevî, Dımaşk 1988.
- » Mustafa, Nevin A., İslam Siyasî Düşüncesinde Muhalefet, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990.
- » en-Neccâr, Muhammed Tayyib, Târîhu'l-A'lemi'l-İslâmî, ed-Devletü'l-Ümeviyye fi's-Şark, Riyad 1985.
- » Özel, Ahmet, İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirleri, Ankara 1996.
- » ----, "Esir", DİA., İstanbul 1995, XI, 383.
- » Öztürk, Levent, İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi, İstanbul 1995.
- » Rahman, H. U., İslam Tarihi Kronolojisi, çev. Abidin Büyükköse, İstanbul 1995.
- » Sarıçam, İbrahim, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Ankara 2001.
- » Sayın, Önal, Sosyolojiye Giriş, İzmir 1985.
- » Seyyid Emir Ali, Muhtasarü Târîhi'l-Arab, Arapça'ya çev. Afif el-Ba'İbekî, Beyrut 1990.
- » Söylemez, M. Mahfuz, Bedevîlikten Hadârilîğe Kufe, Ankara 2001.
- » et-Taberi, Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl, Kahire 1993.
- » Useymetü'l-Azm, el-Müctemî' fi'l-Asri'l-Ümevî, Beyrut 1996.
- » Vekil, M. Seyyid, el-Ümeviyyün Beyne's-Şark ve'l-İarb, Beyrut 1995.
- » Vloten, Gerlof Von, Emevîler Devrinde Arap Hakimiyeti Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırma, çev. M. S. Hatipoğlu, Ankara 1986.
- » Yıldız, H. D., "Araplar", DİA., İstanbul 1991, III, 272-276.
- » Yiğit, İsmail, "Emevîler", DİA., İstanbul 1995, XI, 100.
- » Yurdaydın, H. G., İslam Tarihi Dersleri, Ankara 1982.
- » Yüksel, A. Turan, Kitap Tanıtımı (Bernard Lewis, Race and Slavery in the Middle East An Historical Enquiry, Oxford University Press, New York 1992), İstem Dergisi, Konya 2003, sayı:1, s.227.